

Újabb szempontok a Halotti Beszéd magyarázatához*

Ez a tanulmány hasonló című (de 1. sorszámmal jelzett) cikkemhez csatlakozik (MNY. 1997: 207—16), amely, mint alcíme (halal nec ef pucul nec feze. ef mend w neme nec) is jelezte, a HB. és egyben a magyar filológia legvitatottabb szerkezetével foglalkozott. Most a HBK. egy-két kifejezésének nyelvi, művelődéstörténeti és teológiai magyarázatához szólok hozzá, s tanulmányomat hasonló jellegénél fogva az 1997-ben publikált közlemény folytatásának tekintem. Az alábbiakban a HBK. három szerkezetét külön-külön taglalom, kettő közülük más régi szövegeinkben, sőt (ritkábban) a mai nyelvhasználatban is előfordul.

pur ef chomuv (uogmuc). A HB. elején található a magyar nyelvből, sőt a finnugor nyelvcsaládból legkorábról adatolható szállóige: „Latiatuc feylem zumtuchel mic vogmuc. ýfa pur ef chomuv uogmuc” (vö. pl. BÉKÉS ISTVÁN, Napjaink szállóigéi². Bp., 1977. 1: 19). A Bibliában a *por* szót az apró talajrészeket jelenti „amelyeket mindenütt megtalálhatunk, értéket nem képviselnek csak tömeget (1Móz. 13,16). Ez az az anyag, amelyből Isten az embert teremtette (1Móz. 3,19), ezért olykor egyenesen pornak is nevezi (1Móz. 3,19; Zsolt. 103,14; 1Móz. 18,27). Az ember tehát a porhoz tartozik. Ez meghatározó tényező képességeire és lehetőségeire nézve is. Ez az ember engedetlenségével és annak büntetésével függ össze, s egyben határa a verejtékes életnek”. Az Ószövetségben a *hamu* szó (is) „a mulandó és értéktelen dolgok jelképes kifejezésére” szintén szolgálhat (l. Keresztyén bibliai lexikon. Szerk. BARTHA TIBOR. Bp., 1993. 1: 566; 2: 387). A *hamu*-nak ezzel a jelentésével függ össze a hamvazás szertartása is: a nagybőjt első napján, hamvazószerdán a mise folyamán a pap hamut áld meg, amivel az eléje járuló hívőknek a homlokát (a mulandóságra emlékeztetve és bűnbánatra intve) a kereszt alakjával e szavakkal jelöli meg: „Emlékezzél ember, hogy por vagy és porrá leszel” (Ter. [= 1Móz., ill. Gen.] 3,19), vagy a Mk. 1,15-öt idézve: „Tartsatok bűnbánatot és higgyetek az evangéliumban” (l. Liturgikus lexikon. A katolikus egyház liturgiája. Szerk. VERBÉNYI ISTVÁN, ARATÓ MIKLÓS ORBÁN. Bp., 1989. 90; ÉKsz.²).

A *por és hamu vagyunk* tehát egy szinonimákból álló mellérendelő szerkezetet tartalmaz. A szállóige értelmezése körül nincs vita: az ember mulandóságát, halandóságát jelenti (l. pl. HADROVICS, Fraz. 88). Érdekes azonban, hogy a HB. latin mintájában-párhuzamában ez a kifejezés így nincs meg, csak később a Sermo közepe fele egy másik változat: „Tandem misericors dominus recordatus est, quoniam *pulvis sumus*. Descendit de caelo ad terram ac per multa tempora perditum hominem quaesivit et invenit, quem et pretioso sanguine suo redemit...” („Végére a könyörtelen Úr megemlékezett arról, hogy *por vagyunk*. Leszállt a mennyből a földre és a sok időn át elveszett embert kereste és megtalálta, kit az ő drágalatos vérén meg is váltott...” (MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 106—7). Korábban nemigen mutattak rá, nemrég magam jegyeztem meg (A. MOLNÁR: Nyr. 2001: 375), hogy ez tulajdonképpen a 103. zsoltár 14. versének egy része: „Dominus ... | recordatus est quoniam *pulvis sumus*” (Vulgata, Psalmi iuxta LXX). Ugyanerre a helyre

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 40. (Készült az NKFP 5/101 és az OTKA T 029146 sz. pályázat támogatásával.) Tanulmányom részben megegyezik a 2001-es jyvaskylái V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott, később bővítve megjelenő, „A Halotti beszéd néhány kifejezése és azok latin nyelvű háttere” c. előadással (in: Hatalom és kultúra). A két kéziratnak vannak olyan részei, amelyek azonos tárggyal foglalkoznak; ez esetben az itteni szöveg (kissé) bővebb és olykor némileg átfogalmazott. Egyes témákról pedig vagy csak az egyik, vagy csak a másik közleményben írtam.

alludál egyik istenes versének bevezetőjében Rimay János is: [III] Más: „...amely szeretetből bízván az ő [= az Isten] biztató atyai kész kegyelméhez is folyamodjunk, ki az mi vétkeink szerint nem is cselekedik velünk, megemlékezvén, hogy romlott *porból valók vagyunk*” (Rimay János írásai. Összeáll., utószó, jegyz. ÁCS PÁL. Bp., 1992. 80). Vö. ezt a zsoltárból vett bővebb idézettel: „Nem bűneink szerint cselekszik velünk, és nem fizet nekünk a mi álnokságaink szerint. (10. vers) ... A milyen könyörülő az atya a fiakhoz, olyan könyörülő az Úr az öt félők iránt. | Mert tudja a mi formáltatásunkat; megemlékezik róla, hogy *por vagyunk*” (13, 14. vers — revideált Károlyi-féle fordítás, azaz Károlyiék átültetésének 1908 utáni megjelentetése, pl. Szent Biblia... Bp., 1990.; a továbbiakban, ha külön nem jelölöm, a bibliai idézetek innen valók). Egyébként a Rimay-vers harmadik versszakának első két sora pedig a következő: „*Por hamuból én eredtem, | sok szenny ezekből rám vettem*”. ÁCS PÁL (i. m. 296; Jegyzetek) azt írja, hogy a költemény prózai bevezetőjének idézett része a Préd. 3,20-ra megy vissza: „*porból valók vagyunk*”. E teljes bibliai vers a revideált Károlyi-féle fordítás, illetve az új katolikus fordítás (A Biblia... Bp., 1973.) szerint a következő: „Mindenik ugyanazon egy helyre megy; *mindenik a porból való, és mindenik porrá lesz*”, illetve: „...Minden ugyanarra a helyre jut. *Minden porból lett és visszatér a porba*”. Látható tehát, hogy itt más összefüggésben más, bár hasonló tartalmú kifejezésről van szó. TARNAI ANDOR egy tanulmányában (A Halotti Beszéd retorikája. In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. Szerk. SZELESTEI N. LÁSZLÓ. Bp., 1989. 44—5) pedig az áll, hogy a HB.-nek megfelelő Praykódexbeli *Sermo pulvis sumus* eredete „nem lehet más, mint utalás a közismert bibliai *pulvis es, et in pulvem [pulverem] reverteris*-re (Gen. 3,18 [19])”. A teljesebb szöveg magyarul itt így hangzik: „Orczád veritékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert *por vagy te és ismét porrá leszel*”. A *Sermo pulvis sumus* szerkezete, mint TARNAI írja, „*por és hamu* alakban jelenik meg magyarul, és anyanyelvi szövegekben jóval később is általános”. Mivel pedig ennek latinját a HB. szerzőjének a *Sermo* közepéből kellett kiásnia, hogy beszédje elejére tegye, ez is arra vall, hogy a HB. a Sermonak nem közvetlen fordítása, s a *por és hamu* pedig a HB.-be a „népszerű egyházi tanítás” frazeológiájából és szerkezetéből kerülhetett be (i. m. 45, 49; vö. még UÓ., „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984. 289). TARNAI e megállapításaival részben egyetérthetünk, részben viszont kiigazítandók.

Kétségtelen, hogy a HB. a Sermonak nem közvetlen fordítása, hanem szabad visszaadása, átdolgozása. A *Sermo* és a HB. szövegének a viszonyával behatóan foglalkozik CZEBE GYULA (EphK. 1915: 34—42) és MADAS EDIT (Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig. Debrecen, 2002. 85—102). E helyütt CZEBE eredményeire is támaszkodott HORVÁTH JÁNOS klasszikus könyve (IrMűvKezd. 84—5), amelyre TARNAI hivatkozik, s amelyből bővebben idézek: [a HB.-nek a] „latin forrásához való viszonya egészében véve csak reminiscenciaszerű. A Beszéd magyar fogalmazója jól ismerte a szóban forgó sermo-t, talán könyv nélkül is tudta; nem tartotta maga előtt a latin szöveget, hanem emlékezetből, szabadon tolmácsolva, a szintén könyv-nélkül tudott imádságrészleteket szöve hozzá, szerkesztette meg a maga Beszédét. Ma úgy mondhatnók: fejből dolgozott. Innen ép erőltetés nélküli, hangzatában is jól ható magyarsága, s innen, hogy még az a néhány mondata is, melynek eredetije szövegszerűen megtalálható a sermo-ban, az élő beszéd természetességével olvad bele a gondolatmenetébe”. Mivel ezek a latin (és magyar) szövegek változatokban éltek, variálódtak (CZEBE i. m.; MADAS i. m. 101—2), az szintén lehetséges, hogy a HB.-nek (és más korai szövegeinknek) a fennmaradtaknál volt közvetlenebb latin mintája-„eredetije” is. A HB. (vagy HBK.) Könyörgése, könyörgésre való felhívása latin alapszövegének, a Monitionak — amely

pedig kötöttebb, liturgiailag előírt és ezért számos külföldi helyről szintén adatolható — ismerjük is (némileg) eltérő változatait. (A Pray-kódexben ugyancsak két variáns található; l. MÉSZÖLY, *OmSzöv.* 106, 109.) S több változat például még közelebb áll a HBK. Könyörgéséhez, mint a PrayK.-ben a Sermotól külön helyre beírt, a HBK. Könyörgésével jobban egyező *Monitio*-variáns. S itt a szöveg liturgiailag kötöttebb jellegénél fogva a magyar sokkal szorosabban követi a latint, mint a HB. és a Sermo esetében. (l. pl. LÁSZLÓ VINCE: *Irtört.* 1926: 152—6). Mindenesetre a HB. szerzője a magyar nyelvű egyházi gyakorlatban általában is élő egy-két kifejezést valóban önállóan ugyancsak beledolgozhatott a szövegbe. A *por és hamu vagyunk* szintén ilyen lehetett; ez azonban nem vagy nem csak a „népszerű egyházi tanítás” része volt, hanem az egyházi irodalom legkülönbözőbb műfajaiban előfordult, s bibliai alapja ugyancsak van, az 1Móz. 18,27-re megy vissza. Ábrahám itt afelől alkudozik Istennel, hogy ne pusztítsa el Sodomát, ha néhány igazat talál benne: „És felele Ábrahám és monda: Immár merészkedtem szólni az én Urammak, noha én *por és hamu vagyok*. | (28:) Ha az ötven igaznak talán öt hía lesz, elveszted-é az öt miatt az egész várost?”. A Vulgatából szintén idézem a megfelelő részt: „respondens Abraham ait quia semel coepi loquar ad Dominum meum cum *sim pulvis et cinis*...”. (Végül Ábrahám már tíz igazra hivatkozna, de annyi sem találta.) A *por és hamu* kifejezésre a Bibliából vö. még Jób 30,19 („A sárba vetett engem, hasonlónvá lettem *porhoz és hamuhoz*”; Vulgata: „comparatus sum luto et adsimilatus *favillae et cineri*”); Sirák 10,9 (Vizsolyi Biblia, azaz Károlyi Gáspárék fordítása 1590-ből [ott a 12. vers]: „Miért kevélykedik az *föld és az hamu*”; Káldi-ford.: „Mit kevélykedik a’ *föld és a’ hamu*”; új kat. ford.: „Milyen fennhéjázó a *por és a hamu*”; Vulgata: „quid superbit *terra et cinis*”); Sirák 17,32. A Préd. 12,9 és a Zsolt. 90,3 az 1Móz. 3,19-hez hasonló gondolatot fejez ki, ezt a bibliakiadásokban az utóbbi textusra való utalások mutatják is. A Zsolt. 90,3-ben a megfelelő mondatban a Károlyi-féle fordításban az 1908-as revízióig az eredeti szöveg alapján a *föld*, azután pedig — nyilván a fenti kifejezések hatására is — a *por* szó szerepel, de mindkét esetben csupán egyszer: „Ki az embert semmivé térszed, és ezt mondod: Térjetez a *földbe* embereknek fiai” (Szent Biblia... Bp., 1901.), illetve: „Te visszatéríted a halandót a *porba*, és ezt mondod: Térjetez vissza embernek fiai”. Érdekes viszont, hogy a zsoltár Szenci Molnár Albert-féle parafrázisa itt az 1Móz. 3,19-nek inkább a következő mondatára alludál (Vizsolyi Biblia: „mert *por* vagy és *porrá* kell lenned”), és így a *por* szó is nyomatékosabban, kétszer szerepel benne: „Az embereket Te meg hagyod halni, | És ezt mondod az emberi nemzetnek: | Legyetek *porrá* kik *porból löttetek!*” (90,2; a Szenci Molnár átültette zsoltárokat a következő kiadásból idézem: Szenci Molnár Albert: *Psalterium Ungaricum*. 1607. Szent Dávid zsoltári. Gond. MOLNÁR SZABOLCS. Kriterion, h. n., 1996.). Vö. még Zsolt. 137,8: „Babilonnak leánya, te is elpusztítatol”, ugyanez a Szenci Molnár-féle fordításban-parafrázisban: „Te Babilonnak leánya meghiggyed, | Hogy még végre *por-hamuvá* kell lenned” (137,5).

Az emberi élet mulandóságát tehát a Biblia több olyan kifejezéssel is jelölheti, amelyek azt a *porhoz* vagy a *földhöz*, illetve nyomatékosabban, szinonim szavakból alkotott szó párral a *porhoz* (vagy a *földhöz*) és a *hamuhoz* hasonlítják. Ezekből az egyházi latin és a nemzeti nyelvek fráziskészletébe is bekerültek. A HB., a PrayK. Sermoja és más szövegek esetén ugyanakkor pontosan megállapítandó, hogy a vonatkozó kifejezés mely bibliai textusra vezethető vissza. A középkorban ezek a frázisok ott éltek az (egyházi) szerzők tudatában, s átdolgozás, fordítás során is szabadabban alkalmazták őket. Az, hogy a HB. szerzője netán a *pulvis sumus* kifejezés helyett egy hasonló (bibliai) frázist használt, beleillik a középkor fordítási szokásaiba. Annál is inkább, mert az az eljárás, amikor egy latin (vagy magyar) szót egy fordítás vagy egy másik szövegváltozat — kötőszó (*és, vagy, avagy, azaz*) közbeiktatásával vagy anélkül — egy szinonima hozzátoldá-

sával ad vissza, a középkori írásbeliségben, különösen a nemzeti nyelvekben, a magyarban is igen gyakori. Például: PéldK. 67—8: „erews embereket... *le haytok es le hullatok*”: vitales spiritus... *reflecto* (l. PAPP ZSUZSANNA, A mellérendelő szerkezetek. Sajátos magyarzó szerkezetek. In: TNyt. II/2: 490); LobK. 123: „Minden iozagocnac *gokere es fundamentoma*” ~ DebrK. 252: „minden iozagocnac *fundamentoma*” ~ WeszprK. 136: „mýnden ýozagoknak, *fundamentoma*”: *Fundamentum* omnium virtutum (Bonaventura: De perfectione vitae [II/1]. TARNAI pedig a kódexekből épp a latin *pulvis*-nak is hoz olyan visszaadására példákat, amelyek azt a magyarban a *por* és *hamu* szavakból álló szó párral tolmácsolják: „Temesvári Pelbárt: De tempore I, 3, I: *pulueres seu partes* Erdy-k. 10/a: *porokat hamwyokat*; uo. I, 3, R: *puluerem omnium* = Teleki-k. 246: mindeneknek *porat hamuyat*” (TARNAI, A Halotti Beszéd retorikája. In: SZELESTEI szerk. i. m. 49; UŐ., „A magyar nyelvet írni kezdik” 287—8). Megemlítem még, hogy például Szalárdi János „Siralmas magyar krónikája”-ban egyaránt előfordul a *porrá tesz/tétet* és a *porrá és hamuvá tesz/tétet* kifejezés: 1662: „Az rabló, égető török, tatár, kurtány ... Kaba városát jó reggel *porrá s hamuvá tette vala*”; „Mindezek a szegény hazának régi szabadsága ellen való és szokatlan rettenetes iga lévén ... az ország is *porrá, hamuvá tétetvén* ... akárki is megítilheti | És így ... az Tiszáig való szép darab föld ... im mostan, ó nagy Isten *porrá és hamuvá téteték*”; „Visket a jeles mezővárost, *porrá tötték vala*”; „Az egész föld pedig ezen alól a Berettyótul fogva a Körösök mellett mindenütt *porrá tétettek vala*”; stb. (l. SZT.).

HORVÁTH JÁNOS (i. m. 135) szóikerítésnek nevezte ezt a fentebb említett, főleg a kódexirodalomban jelentkező és ott szinte már modorosságnak tekinthető halmozási formát. KÁROLY SÁNDOR (Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 289—93), BENKŐ LORÁND (ÁrpSzöv. 374—5), PAPP ZSUZSANNA (TNyt. II/2: 489—92) és mások szintén írtak erről a kérdéstről, újabban pedig leginkább M. NAGY ILONA foglalkozik e témakörrel, az európai összefüggéseket is bővebben vizsgálva (l. pl. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. 1998—99: 71—80; Sananjalka 2001: 97—109; Kiss Jenő-Eml. 49—55; MNyj. 2003: 445—51). A HB.-del, az ÓMS.-mal és a LaskS.-kal kapcsolatban magam is írtam ezekről az alakzatokról (l. MNy. 1996: 30—1, 1997: 70—1, 210—6, MSFOu. 228. [1998]: 336—40, Abaffy-Eml. 143—5, NytudÉrt. 148. sz. 56—9, Nyr. 2001: 374—7, Új Ember Magazin 2002/8—9: 16—7). Megjegyzendő, hogy az említett kifejezések bővülésére, variálódására mai adataink ugyancsak vannak. Például az „István, a király” című rockopera (zeneszerzője: Szörényi Levente) elején a szövegíró, Bródy János a Gen. 3,19-re alludál, úgy, hogy az ott lévő *föld* vagy *por* szó helyébe a Gen. 18,27 *por és hamu* kifejezését teszi: „*Porból s hamuból* vétettünk, s azzá leszünk, | Megholt hívünkért, Gézáért, könyörögjünk”.

A *por* és *hamu* (*vagyunk*)-ra idézek néhány példát kódexeinkből is, amelyek — mintegy visszavetítve — szintén erősítik azt a megállapítást, hogy a HB. idején már magyar nyelven is kialakult (s később majd tovább terebélyesedik) egyfajta egyházi fráziskészlet. Először a kiinduló bibliai textus lelőhelyeit sorolom föl: CornK. 65v: „Vgy olvaftatik abraham patraiarcharol. hog mykoron volna vr iftennek. vgy monda. Zolok en vramhoz. mykoron *legyek hamv es por*”: Unde Abraam dixit ad Dominum: Gen. XVIII. Loquar ad Dominum meum cum *sim cinis et pulvis*; ÉrsK. 210: „Mynemő [alazathof — a szövegben fentebb előforduló szó] wolph Abraham ky ezt mongya wala zolok En wramhoz Es En Iftenemhez Myeerth *föld Es hamw legyek*.”; 540: „es Abraham meg wgy monda zollyak en wramhoz ebben yelentetyk zerelmes aytatoffaga Iollehet, *por legyek* ebben yelenyk malaztnak keerefe es, *hamw* ebben yelenyk önen fogyatkozařanak byzony meg efmerety”; ApMélt. 35: „Mýnt abraham ky vgh mond vala: hořh merýek en zolnom az vr ýstennek *por hamu lewen*”. MÉSZÖLY GEDEON már korábban kitért erre a szó párra: „A 'por és hamu' két rokonjelentésűt összekapcsolva láthatjuk a XVI-ik századi TihC-

ben (359): »*porrá és hamujá löttönk vóna*«, a DebrC-ben (528 [259]) »Mit kevélköddöl, *por és hamu*? Ha ma vagy, holnap nem lesz« (MÉSZÖLY, Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942. 25). S hozhatunk még további adatokat is. A DebrK. példájának a megfelelője megvan a LobK. 130-ban, illetve a WespK. 143-ban, ezekből a megelőző részeket bővebben is idézem, LobK. 129—30: „No azert gondoliad meg aťiam fya · hog honnan ivttel · es tvgiad hog az vezedelomnec sarabol · es ez földnec porabol · es hammabol vag teromtetven ... || Gondoliad meg tovaba hova meg mert rothatatossagra · mert por vag · es porra kel lennod — No azer: mit kevelkოდol por es hamv · ha ma vag honnap nem lez”, illetve WespK. 143: „Towabba gondold meg howa meegy: merth meg romlandosagra. senvedesre. hamwa, letelre: merth por vagy: Es porra leez: No azert myt kevelkedel feld es [hamu — Ez a szó tévedésből kimaradt a kódexből, az zavarhatta meg a másolót, hogy ugyanúgy kezdődik, mint a következő *ha* szó]: ha ma vagy netalantam honnap nem lez”. Az egymásnak megfelelő magyar szövegek Bonaventura „De perfectione vitae, ad sorores” című munkájának II. fejezetéből (De humilitate) valók (l. pl. Lobkowicz-kódex 1514. Közzéteszi, bev., jegyz. REMÉNYI ANDREA. Bp., 1999. 32), s látható, hogy egyes mondataik pedig végső soron az 1Móz.(Gen.) 3,19-re, illetve a Sirák 10,9 mennek vissza. Ez utóbbi helyre hivatkozik még Temesvári Pelbárt is (Pomerium XIV.) Szent László királyról szóló első beszédében: „Másodsor nem egyenes életűek a gögösök és felfuvalkodottak, hanem görbék, mint a dombos vagy hegyes talaj. Mit kevélykedsz por és hamu? (Sir 10, 9) — Harmadsor azok, akik finomkodó és gyönyörteljes életet élnek ... Ezeknek a lelke görbült le a testies bűnök szemetének ölelésére. Bernát elmékedéseiben róluk mondja a következőket: Figyelj föl arra, mi voltál keletkezésed előtt, mi vagy keletkezésedtől elnyugvásodig, és mi leszel elnyugvásod után... Mit fennhéjázol tehát te, por és hamu, akinek a foganása bűn, a születése nyomorúság, az élete bűnhődés, a halála szorongás... Világos, hogy Szent László király mindezt jól megfontolta...” (ford. VIDA TIVADAR. In: László király emlékezete. Szerk. KATONA TAMÁS. Bp., 1977. 75). Az 1Móz. 3,19-et idézi a DebrK. 365—6 is, s egy fél évezreddel ezelőtt ugyanazt a bővítést avagy „hibát” követi el, mint Bródy János, a *por* szó mellé a *hamu*-t is beteszi, sőt a vonatkozó bibliai hely bevezető mondata tulajdonképpen a DebrK.-ben másutt (258; s. vö. még LobK. 130; WespK. 143, l. fentebb) név szerint is idézett Bonaventura „De perfectione vitae ad sorores” c. művének II. részéből (De humilitate) való: „Mert ugmond moyses elso konuenek Harmad rezeben : Emlekozyl : meg embor : mert por uag es hamu uag”. Egyéb, kódexekbeli adatok még: CzechK. 85: „ees lassad az o alnoksagokath. Ees az en gyarlosagomath. Mert por es hamw vagyok”; VirgK. 25: „Ez zent atya kedig meg vtuuan mikepen hamut es port. [a pénzt] vete be wtet egi vak ablakba”; ÉrsK. 174—5: „Emlekezyeel megh Merth feld wagyok Emlekezyel megh Merth Hamw Es por wagyok agy wrwoffagoth kywel gyogywlyak megh ... || föld leegyen thynekthek hayloktok föld leegyen thynekthek agyathok por wagy Es porba Ily hamw wagy Es hamwhban eely”.

A *por és hamu* (vagyunk) bibliai szállóige más nyelvekben is megvan (pl. latin *pulvis et cinis*, angol *dust and ashes*; észt *põrm ja tuhka*; finn *tomu ja tuhka*), s az egyházi szövegek mellett világiakba szintén bekerült. Robert Browning (1812—99) angol költő „A Toccata of Galuppi” (Egy Galuppi-toccata) című verséből idézek: „»*Dust and ashes!*« So you creak it, and I want the heart to scold. | Dear dead women, with such hair, too — what’s become of all the gold” (Vas István fordításában: „»*Por és hamu!*« — ciritpeled. Én szivemmel pörölkök. | És ti drága, halott hölgyek, hová lett a fűrtötök?”; l. pl. Száz vers. Összeáll. SZERB ANTAL. Bp., 1957. 182—3). FORGÁCS TAMÁS „Magyar szólások és közmondások” című munkája (Bp., 2003.), amely több adatbázist dolgozott föl, a Magyar Hírlapból hoz egy-egy példát a *por és hamu* (vki/vmi)-ra és a *Porból valók va-*

gyunk/lettünk és porrá leszünk-re; az előbbi idézem: „Hej, de csapkod körülöttünk a tüzes istennyila. Mennyi jeles férfiú, egykor reménysége a honnak, dísze az emberi nemnek, s most íme mind *por és hamu* (1995. aug. 28. 7). Bodor Béla (1954—) „Zsoltár énekhangra és üzenődobokra” című verse az emberi lét értelmének kérdéseit feszegeti, s közben három híres régi magyar nyelvemlék (ÓMS., HB., TA.) sorai intertextuálisan, mintegy összefonódva merülnek fel, köztük a HB.-ből vett szállóigék: „S kit kinzat keservvel | *Pur és Chomu* Velág? | Kire tiprat reá | Feherwaru mene | Hodu utu reá?” (in: Magyar zsoltár. Vál., szerk. ALEXA KÁROLY. Bp., 1995. 755). Márai Sándor híres verse, A „Halotti beszéd”, illetve Zilahy Lajos „Magyar írógép” című költeménye a magyar emigráció nyelvvesztését, fogyását-pusztulását éppen ennek a szállóigének a HB.-ből idézett formájával is asszociálja. Márainál: „Látjátok feleim szem`tekkkel, mik vagyunk. | *Pur és hamu* vagyunk. | Emlékeink szétesnek, mint a régi szövetek. | ... | Nyelvünk is foszlik, szakadoz és a drága szavak | Elporladnak, elszáradnak a szájpadat alatt | ... | A gyerekek *Toldi*-t olvasod és azt feleli: *oké*. | A pap már spanyolul morogja koporsónk felett: | »A halál gyötrelmei körülvettek engemet!...« | ... | És elszáradnak idegeink, elapad vérünk, agyunk, | Látjátok feleim szem`tekkkel, mik vagyunk? | Íme, *por és hamu* vagyunk.” A Zilahy-versből idézve pedig: „»Az ám | Hazám!« | *Isa pur es chomu | vogmic*” (in: Nyelvédesanyánk. Vál., szerk. HERNÁDI SÁNDOR — GRÉTSY LÁSZLÓ. Bp., 1980. 130). (Zárójelben megemlítem, hogy hasonló indíttatásból a Halotti Beszéd egy, a szomszédos országokban élő szórványmagyarok problémáit tárgyaló könyv [VETÉSI LÁSZLÓ, Juhaimnak maradéka. Kolozsvár, 2001.] címlapjára is rákerült: „Mi életemben és haláldobban egyetlen vigasztalásod? — hangzik a Heidelbergi Káté első kérdése. És a választ egy édesanya [konfirmáló] gyermekének így írta át mezősegi magyar nyelvre: Oz hoghi mintestestel mindlelchestel ocarelec ocarholoc nem enmagome honem ozen huseges Uromnaca Iesus Christusnoc tuloidono voghioc. — Erdélyi szórványmagyar nyelvemlék, Halotti Beszéd a 20. század végéről”.)

A *por* és a *hamu* szavakról még megjegyezem, hogy ezek a gyásszal és a bűnbánattal kapcsolatos szövegekben szintén szerepelhetnek. A bűnbánó, a gyászoló port vagy hamut szór a fejére, abban ül, fetreng (KerBibLex. 1: 566; 2: 387, a vonatkozó bibliai helyek megjelölésével; és vö. a korábban a hamvazkodásról írtakat is). A *porban és hamuban* szópár szintén bűnbánatot fejez ki a Jób 42,6-ban. Jób mondja az Úristennek: „Annak okaért azokat vtáltam az mit mondtam, és bánom *az porban és hamuban*” (Vizsolyi Biblia); „Az-okáért én magam feddem magamat, *és porban és hamuban* tartok penitentiát” (Káldi-ford.); idcirco ipse me reprehendo et ago paenitentiam in favilla et cinere (Vulgata); „Ezért visszavonok mindent és megbánok *porban és hamuban*” (új katolikus ford.); „Ezért visszavonok mindent, | bűnbánatot tartok | *porban és hamuban*” (új protestáns ford.: Szent Biblia... Bp., 1975). Érdekes, hogy ez a bibliai locus, Jób bűnvalása a TihK. egy prédikációjába úgy épül be, hogy a *por és hamu* szópárból az egyik szó elmarad, 235—6: „iob ... Monda nag || alazatojjagal ... tudom uriften hog te mindonoket tehec es femi titok tetuled el nem eneztethetik. ezert ellenzom magamat es *hamuba* tartok penitenciat”. Nemcsak az volt tehát lehetséges, hogy egy szó szinonimákat vegyen maga mellé, hanem olykor az is megtörtént, hogy egy szinonimákból álló szópárból elmaradt az egyik tag.

Azért is, mivel a *por és hamu* vagy a *föld és hamu* szerkezetben a *hamu* a *por*, valamint a *föld* szinonimája, előfordulhat, hogy ritkán a *hamu* magában ugyancsak fölveszi a 'por', illetve a 'föld' jelentést. (Ehhez, átvitt értelemben, vö. az ÉrsK. 175-ről való fentebbi példát is.) Így szerintem a *hamu* 'föld' vagy 'por' jelentésben szerepel Zrínyinél a Szigeti veszedelemhez írt Perorationak a negyedik, utolsó versszakában: „De hiremet nemcsak keresem pennámmal, | Hanem rettenetes bajvivó szablyámmal: | Míg élek har-

colok az ottomán hóddal, | Vigan burittatom hazám *hamujával*”. Nem tartom szerencsésnek azt a magyarázatot, megfogalmazást, amely itt a ’haza hamvai’ értelemmel számol (vö. Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem. Szerk., sajtó alá rend., jegyz. KIRÁLY ERZSÉBET. Bp., 1993. 248).

halal nec halalaal holz. Ez a három tagú figura etymologica a HB. következő részében fordul elő: „Heon tilutoa wt ig fa gimilcetvl. Ge munda nekí meret nū eneyc. ýfa kí nopun emdul oz gimilftwl. *halal nec halaláál holz*”. Már BOTTYÁN JÁNOS (A magyar Biblia évszázadai. Bp., 1982. 12) és TARNAI ANDOR (A Halotti Beszéd retorikája. In: SZELESTEI szerk. i. m. 45) szintén említette, hogy az idézett mondat, mint látható is, bibliai eredetű, vö.: 1Móz. 2,17: „De a jónak és gonosznak tudásának fájának gyümölcsében ne egyél, *tudniillik*, ím e fának gyümölcsében: mert valamely napon abban ejéndesz, *halálnak halálával halsz meg*” (Szent Biblia... Bp., 1901.) A Vizsolyi Bibliában gyakorlatilag ugyanez a szöveg: „... Mert valamely napon abban éiendél, *halálnac halaláual halfz*”. A megfelelő figura etymologica a héberben és a latinban csak kétagú (vö. pl. lat. *morte morieris*; Káldi így is fordítja: *halállal halfz-meg*), úgyhogy a HB.-ben egy sajátos, részben önálló magyar alakulattal van dolgunk.

A figura etymologicának, igaz, többfajta meghatározása és csoportosítása lehetséges (l. pl. FOKOS: Nyr. 1931: 3—10, 45—53, 103—7, 130—4; 1932: 5—12; VillrLex.; D. MÁTAI: Nyr. 1995: 52—61, MNy. 1995: 411—20), a szakirodalom azonban általában külön is számon tartja a birtokos jelzős szerkezettel, illetve a határozós, köztük a *-val/-vel* ragos módhatározós, fokhatározós szerkezettel kifejezett nyomatékos tőszóismétlést. A birtokos jelzős szerkezetben a birtokos általában többes számban áll: *csodák csodája, egeknek egei, énekek éneke* (vö. pl. lat. *canticum canticorum*), *királyok királya, isteneknek Istene és uraknak Ura* (vö. pl. 5Móz. 10,17, 1Tim. 6,15, Jel. 19,16: „Deus deorum et Dominus dominantium”), *Titkok titka* (Geleji Katona István egy könyvének címe) stb. Ritkábban előfordul azonban egyes számú birtokos is, például HB.: *halal nec halaláál (holz)*; ÓMS.: *Vylag uilaga | viragnak uiraga* (vö. lat. *flos florum*); ÉrdyK. 253: *chodanak chodaya; éjnek éjszakáján, erőnek erejével* stb. Vö. pl. „ang. the life of life (Young, a. m. a legboldogabb élet); my soul’s soul lelke (Bulwer); the heart’s heart (a szívnek legmélye, Shelley)” (SIMONYI, Jelz. 147—8; l. még NySz. passim; FOKOS: Nyr. 1932: 5—6; A. MOLNÁR: Abaffy-Eml. 144—5). A *-val/-vel* ragos határozós szerkezetek között vannak eszközhatározósak, de a nyomatékosítást (mondhatnánk: a fokhatározói jelleget) talán még jobban kifejezik a módhatározósak. Példák: MargL. 35: „Akara es kere... hog a zent *velommal meg velomoztatneek* meg feketeeztetneek”: *voluit et petiit, ut sacro velamine... velaretur* (M. NAGY: Kiss Jenő-Eml. 52); „Szörnyű *halállal halának*. ÉrdyC. 508. *Isteni imádással imádni. 588b. Meg mevetének* engemet *mevetéssel* : *subsannaverunt me subsannatione. Kesztc. 82. Gyüöléssel gyüölém* vala őket: *odio oderam illos. 384. ...*” (SIMONYI, Hat. 1: 381; l. még FOKOS: Nyr. 1931: 8); NagyszK. 46: „*zamtalan kenockal kenzatam*”; SzékK. 28: *vezzedelemvel vééz*; Zsolt. 139,22: „*Gyüöllettel gyüölöm őket*” (vö. KeszthK. 82, l. fentebb); stb. Mint SIMONYI is mondja, az ilyen figura etymologicás szerkezetek részben a Bibliából, részint más idegen kifejezések utánzásából kerültek nyelvünkbe. Ezt FOKOS DÁVID szintén elismeri, de bő példagyűjtés alapján azt a tanulságot vonja le, hogy „a szótőismétlés általános nyelvi jelenség, amely azonban a finnugor nyelvekben különösen kedvelt nyomatékosító és a stílust elevebbé tevő szóalakzat. Ha egyik-másik esetben idegen hatás nyomaira bukkanunk is — idegen minták utánzása indogermán nyelvek szótőismétléseinél sem ritka jelenség ... —, a finnugor figura etymologica mégis ősi, eredeti, többnyire az uraltaji nyelvekben is kimutatható szerkezetnek bizonyul; sőt vannak egyes különösen jellemző

fajai, melyek indogermán nyelvekben alig fordulnak elő vagy ott legalábbis kevésbé használatosak” (Nyr. 1932: 11—2).

Ha más nyelveket is olyan alaposan megvizsgálánk, ahogy FOKOS tette a finnugor és az úgynevezett altaji nyelvekkel, bizonyosan árnyaltabb képet formálhatnánk. Magam úgy gondolom — régi szövegeink szintén ezt mutatják (igaz, ezek főleg egyházi jellegűek) —, hogy a figura etymologica a régi magyar (egyházi) nyelvben és a mai használatban is nagyjából a középkori latin egyházi nyelv hatása. Ez pedig, közvetve is, magában hordozza például a héber és a görög befolyását. Ugyanakkor belső magyar örökséggel és fejlődéssel — netán a (finn)ugor korig visszavezethető szálakkal — szintén számolhatunk.

Szerintem a HB.-ben szereplő említett figura etymologica annak a két típusnak a kombinálásából jött létre, amelyet ez alakzat fajtái közül bemutattam, tehát az egyes számú birtokost tartalmazó birtokos jelzős és a *-val/-vel* ragos mód- és fokhatározós szintagma összeszerkesztésével: *halálnak halála x halállal halsz* → *halálnak halálával halsz*. Ezt az alakulást még az is támogathatta, hogy a *hal* igénknek volt, van *-val/-vel* ragos vonzata: ÉrdyK. 534b: „Meg yelentwen, mynemew *halallal volna meghalando*”; VirgK. 103: *Meg hálnak hidegel*; Megy 6Jaj. II. 381: „Im *éhel halok meg*”; Káldi: Préd. I. 428: „Némelyek *szomjával meg is halának*”; Helt: Bibl. I. B.: „Semmiképpen *halállal nem haltoc*”; neqamqam morte moriemini” (NySz. [*meg*]hal a.); DebrK. 400: „zörú *halallal halz*”; ÉrdyK. 225: „zernyw *halallal halanak*”; HorvK. 33: „de te vr isten azt mondad embernek valamely horaban eyendetek ez fanak dymevlchebevl · *halallal haltoc*”; Vizsolyi Biblia : 1Móz. 3,4: „Akor monda az kígyó az afzonyi állatnac: Nem *haltoc meg halálnac halalával*”. A HB.-ben lévőhöz hasonló három tagú kombinált szerkezetre I. DomK. 11: *veragoknak veragauval veragozeek* (vö. IMRE SÁNDOR, A magyar nyelv és nyelvtudomány rövid története. Bp., 1891. 290; NySz.).

Az eddigi szakirodalom is utalt már rá (pl. IMRE i. m. 175; NySz.; FOKOS 1932. i. m. 6), hogy a *halálnak halálával halsz* előfordul több bibliafordításunkban, bibliafordítás-részletünkben, régi szövegünkben. Így az 1Móz. 3,17-ben a JordK.-ben és a Vizsolyi Bibliában, a Máté 15,4 alatt a JordK.-ben és az evangéliumok Pesti Gábor készítette fordításában; s megvan az ÉrdyK.-ben is. Például: ÉrdyK. 136—7: „es ne eenneenek az meg tyltot faanak || Gymelczeeben, merth vala meel’ napon eenneenek ottan *halálnak halalaawal halnanak megh*”; 365: „ha ky nem enghedend az feyedelemnek *halálnak halalaawal hallyon*”; PestiNTest. 31b: „walaký attyanak awagy annyának gonozt mond, *halálnak halalawal hallyon meg*”. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a JordK.-ben és Heltai Gáspárék bibliafordításában a 2Móz. 21-ben, illetve a 3Móz. 20-ban is vagy egy tucatször szerepel ez a kifejezés. Ezenkívül olvasható a JordK.-ben a Birák 9(13),23-ban, Heltai szövegét átvéve Bornemisza Péter Ötkötetes prédikációs könyvében (CCLXXVII), s mint még alább is látjuk, az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” egy köznyelvi adatában, népmesei szövegben és az 1908-ban revideált, ma ugyancsak használt Károlyi-féle bibliafordításban (Ezékiel 3,18) stb. Ez utóbbi eset azért is figyelemre méltó (a kifejezés egyfajta presztízst mutatja), mert 1908-ig a *halálnak halálával halsz* itt nem volt benne a szövegben, a korábban idézett helyet, az 1Móz. 2,17-et pedig a revízió átalakította: „De a jó és gonosz tudásnak fájáról, arról ne egyél; mert amely napon ejéndel arról, *bizony meghalsz*”. (Az új protestáns fordításban itt ez áll: „... de a jó és gonosz tudásnak fájáról nem ehetsz, mert ha eszel róla *meg kell halnod*”. Az új katolikus átültetésben pedig a következő a szöveg: „De a jó és gonosz tudásnak fájáról ne egyél, mert amely napon eszel róla, *meghalsz*”.) A fentebb jelzett helyekről néhány példát mutatok be: JordK. 56 (2Móz. 21,16): „Vala ky embert wrzand, es el adangya *halálnak halalawal hallyon*”; 106 (3Móz. 15[α: 20],2): „Vala meely ember ... aldozandyk az molok Balwannak *halálnak halalawal hallyon*”; HeltaiBiblia A4: „De a Ionac es Gonofznc tudafanac fayarol fem-

miképpen ne egyel: Mert valamel nap arrol ejszel *Halálnac halalával half*”; HHh3a (3Móz. 20,9): „Valaki az ő atyanac, a vagy annyanac gonofzt mōdand *halálnac halalával halyon*”; 1592: „mely dologh ha bizonyos lett volna *halálnac halalával kellett volna meghalno(m)*” (SzT.); Ez. 3,18: „Ha ezt mondom a hitetlennek: *Halálnac halalával halsz meg...*”. Variánsként folklórszövegben is előfordul ez a kifejezés: „Jó estét, ides szülém. — Aggyon Isten neked is kedves fiam. Szerencséd, hogy így szólítottál, mer különben *halálok halalávô hász meg*” (MagyNéprLex., *halálnac halalával halsz* a.). A népmesei előfordulás bizonyára nem eredeti, a népnyelvbe az egyházi frazeológiából szállhatott alá.

A *halálnac halalával hal* kifejezésről summázva annyit állapítanék meg, hogy ez a magyar nyelv belső sajátosságaihoz is kötődve, mint említettem, valószínűleg két, a latinban (is) meglévő figura etymologica-típus kombinációjával keletkezett, már a HB. korában ismert lehetett, és különösen a régi magyarban formulának tekinthető.

mend w ſzentii ef unuttei cuzicun. A HBK.-ban ez a szerkezet a Könyörgésben, a következő mondatban fordul elő: „Scerelmef bratým uimagguc (javítás fölötté: omuc) ez ſzegin ember lilki ert ... hug ur uvt kegilmehel abraam. ýfaac. iacob kebeleben helhezje. hug birſagnop ívtua *mend w ſzentii ef unuttei cuzicun* iov felevl iochtotnia ilezje wt”. A pap a Könyörgésben (is) arra hívja föl a gyászolókat, imádkozzanak azért, hogy a temetendő halott (lelke) a mennybe kerüljön, s az utolsó ítéletkor pedig ő és a jelenlévők Krisztus jobb keze felől állva az üdvözülendők, Isten szentjei és „ünüttei” között támadjanak fel. Amint alapvető kézikönyvében, az ÁrpSzöv.-ben (312—3) BENKŐ az *unuttei* szó problematikáját összefoglalva és mérlegelve megírja, ez a szó régóta vitatott: leginkább egy föltehető *önik* ’felnövekszik’ vagy ’felemelkedik’ ige származékának gondolták (RÉVAI MIKLÓS, LEHR ALBERT, PAIS DEZSŐ), vagy az *ő* névmás *-n* és *-tt* locativusragos kikövetkeztetett alakjával próbálták összekapcsolni, az *ünütté*-t a *bennetté*-vel állítva párhuzamba, és az *unuttei*-nek ’övéi’ jelentést tulajdonítva (MÉSZÖLY). Egyébként PAPP ISTVÁN szerint MÉSZÖLY véleménye a legvalószínűbb (Unkarin kielen historia. Helsinki, 1968. 31). A szakirodalom nagyobb része (l. pl. TESZ. *önik* a.; EWUng. *önött* a.) és BENKŐ is mindkét elgondolást bizonytalannak tartja. Egy *önik* ’felnövekszik’ vagy ’felemelkedik’ igére például nincs adatunk, MÉSZÖLY elgondolása pedig alaktanilag problematikus. A Könyörgés egy liturgiailag kötöttebb szövegnek: a Pray-kódexbe a Sermoval nem is egy helyre beírt Monitionak, illetve annak egy változatának a fordítása, amelynek a latinját, mint a szakirodalom alapján magam már fentebb szintén említettem, a magyar átültetés igyekszik pontosan visszaadni — nem úgy, mint a Sermo szövegét igen szabadon követő-kezelő Beszéd. Így tehát az *ünüttei* szó magyarázatakor főleg a (*mend*) *w ſzentii ef unuttei cuzicun*-nek megfelelő *inter ſanctof & electof fuos* szerkezetre támaszkodhatunk, amely az Európa-szerte elterjedt latin szövegben általában (a Pray-kódexben is) megtalálható (l. pl. LOVAS i. m.; MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 106, 109). Ezért s az *unuttei* és a *ſzentii* szavak párhuzamára tekintve BENKŐ azt mondja, „bármi is legyen a magyar igei alapszó etimonja”, az *ünüttei* az *electof fuos* „szolgái” átvétele. E felfogását saját HBK.-értelmezésében is tükrözteti: „...hogy amikor az ítéletnap számára [a halottnak] elérkezik, valamennyi *szentje és kiválasztottja* (változat: üdvözültje) között jobb felől való odaállítás végett keltse életre őt!” (i. m. 57; l. még uo. 313).

Az *ünüttei* szó magyarázatakor szerintem (is) abból indulhatunk ki, hogy az *w ſzentii ef unuttei cuzicun* a latin *inter sanctos et electos suos*-nak megfelelő, mégpedig formula-szerű kifejezés: két szinonimából álló szópár, ugyanolyan típusú, mint a *por és hamu*, a *föld és hamu* vagy a HB.-ben is előforduló *halalnec ef puculnec* (a *pokol* itt ’holtak házája, alvilág’ értelmű, s tulajdonképpen az előtte álló *halál* szó jelentését erősíti; erre l. A. MOLNÁR: MNy. 1997: 210—6, MSFOu. 228. 1998: 337—8, Abaffy-Eml. 143—4).

Hasonlóak a KT.-ben lévő *Tudýuc, latiuc; furfite, mufia; etety, ýmleti*, valamint az ÓMS.-beli *Syrolmom, fuhaatum* is. E helyütt tehát a korabeli egyházi nyelv, a pap egy akkoriban különösen elterjedt stílusesszéköt használt szinte szokásszerűen, illetve a mondanóját nyomatókosítandó. A *szentii (szentjei) és ünüttei* interpretálásakor arra szintén külön figyelni kell, hogy a *szent* szónak itt 'elhívott, kiválasztott, hívó' az értelme, ami a mai egyházi nyelvben is megvan és igen elterjedt, noha szótáraink erről nem nagyon vettek és vesznek tudomást. Így használjuk e szót a Credoban is: „hiszem a *szentek* egységét” (= közösségét). A KerBiblLex. a *szent* szócikkében (2: 257; szerzője V[LADÁR] G[ÁBOR]) például többek között ezt írja: „6. Az ÚSZ [= Új szövetség]-ben *szentek* azok, akik Uruknek vallják Jézust. A szentség itt elsősorban nem etikai fogalom, hanem az »elhívott« (Róm 1,7; 1Kor 1,2; 2Kor 1,1), a »kiválasztott« (Róm 8,33; Kol 3, 12) és a »hívó« (Kol 1,2) szinonimája”. A Bibliikus teológiai szótárban (Szerk. JEAN DUPLACY. Bp., 1986.) pedig ilyen megállapításokat olvashatunk: „A kiválasztás *célja* az, hogy *szent, Jahvének odaszentelt népet hozzon létre... (MTörv 26,19) ... Természetesen az, hogy a keresztények, tudatában lévén annak, hogy a »sötétségből meghívattak« »egy választott faj ... szent nép« létrehozására (1Pét 2,9), egyszerűen »választottaknak« nevezik magukat (Róm 16,13; 2Tim 2,10; 1Pét 1,1) ... A sémi *qôdès* szó, szent dolog, szentség, amely kétségkívül a nagyon is sokat mondó »elvágni, elkülöníteni« igék tövéből származik ... Kiválasztva és elkülönítve a többi *nemzettől, Izrael Isten különleges birtokává, *papok népévé, »szent néppé« válik... (Kiv 33,12—17) ... Az ÚSZ-ben a »szent« a keresztényeket jelöli” (l. a *kiválasztás* és a *szent* címszavakat). Végül a HERBERT HAAG-féle Bibliái lexikonból (Bp., 1989.), annak a *kiválasztás*, a *meghívás* és a *szent* címszavaiból idézek: „Izr. kiválasztása szorosan összefügg a → *szövetség* gondolatával, amely épp azt tanúsítja, hogy Isten Izr.-t szabad elhatározásából *tulajdon* népül kiválasztotta (MTörv 14,2) ... Az Egyh. jelenti *Izr.* → *maradékát*. ... a keresztények közössége azért »választott nemzetség, királyi papság, szt. nemzet, Isten tulajdonul kiválasztott népe« (1Pét 2,9; vö. 1,1; 1Kor 1,1; 2Tim 2,10; Tit 1,1; 2Pét 1,10) ... Isten a nevét adva magáénak mond valakit, azaz meghívja, hogy az övé (!) legyen ... A keresztények egész egyszerűen *meghívottak* (1Kor 1, 24; Zsid 9,15), Jézus Krisztus meghívottai ([Róm] 1, 6); meghívásuk a szentségre szól (1,7) ... Mint az ÓSZ-ben, az ÚSZ-ben is szerepel egy nép, amelyet mint egészet kötelez a szentség (1Pét 2, 9. vö. Kiv 19,6); itt azonban már nincsenek nemzeti korlátok, és a szentségnek sem a régi szövetség az alapja, hanem a Krisztussal való kapcsolat (Róm 15, 12 kk.), így válik Isten népe »a Szentlélektől megszentelt«-té ([Róm] 15,16; 1Kor 1,2). Ez az új közösség, amely zsidókat is, pogányokat is magában foglal, annyira köteles a szentségre, azaz a szentül élésre, hogy tagjai egyszerűen szenteknek nevezhetők (Róm 1,7; 15,25; 1Kor 1,2; 16,1 stb.) ... úgyhogy a *szentek* (= a keresztények), arra kapnak meghívást, hogy részesei legyenek a szentek (= az üdvözültek) örökségének (Ef 1, 18; Kol 1,12; 2Tesz 2,14; 1Pét1,15)”.

Látható tehát, hogy a *szent*, a *kiválasztott*, a *meghívott* vagy *elhívott* (és még egy-két szó) sokszor a mai egyházi nyelvhasználatban is rokon értelmű szavak és fogalmak, s nyilván azok a hivatkozott bibliai textusokban, szentleckékben is. Például: 3Móz. 20,26: „És legyetek *nékem szentek*, mert én az Úr, *szent* vagyok, a ki kiválasztottalak titeket a népek közül, hogy *enyém* legyetek”; 5Móz. 7,6: Mert az Úrnak a te *Istenednek szent népe* vagy te; téged *választott* az Úr, a te *Istened*, hogy *saját népe* légy néki, minden nép közül e föld színén”; 14,2: „Mert *szent népe* vagy te az Úrnak, a te *Istenednek*, és az Úr *választott* téged, hogy légy *néki tulajdon népe* minden nép közül”; új prot. ford. Róm. 1,7: „Mindazoknak Rómában, akik az *Isten szerettei*, akiket *ő elhívott* és *megszentelt*: Kegyelem néktek és békeség Istentől, a mi Atyánktól, és az Úr Jézus Krisztustól”; 1Kor. 1,2: „az *Isten gyülekezetének*, amely Korinthusban van, a *Krisztus Jézusban meg-*

szentelteknek, azoknak, akiket ő elhívott és saját népévé tett” [RevKárolyiford.: *elhívott szenteknek*]; Kol. 3,12: „Öltetek tehát magatokra — mint Isten választottai, szentek és szeretettek — könyörületes szívet, jóságot, alázatot, szelidséget, türelmet”; 1Pét. 2,9: „Ti azonban választott nemzetség, királyi papság, szent nemzet vagytok, Isten tulajdonba vett népe, hogy hirdessétek nagy tetteit annak, aki a sötétségből az ő csodálatos világosságára hívott el titeket, akik egykor nem az ő népe voltatok, most pedig Isten népe vagytok”. A mai katolikus miseliturgiában szintén megtalálható ez a tanítás és a hozzá kapcsolódó szóhasználat: „Ő [Krisztus] tegyen minket neked szentelt örök áldozattá, hogy elnyerhesük az örökséget választottaiddal: elsősorban Isten Anyjával, a Boldogságos Szűz Máriával, szent apostolaiddal, a dicsőséges vértanúkkal, (Szent N.-nel: *napi vagy védőszent* [itt kurziválás az eredeti szövegben]) és minden szenttel együtt” (A mise 8 nyelven. Bp., 1991. 36). Egyházi énekekben ugyancsak van hasonló szóhasználat. Szenci Molnár Albert zoltárainak említett, MOLNÁR SZABOLCS által gondozott kiadásából, illetve a mai, ilyen összeállításban először 1948-ban kiadott, de korábbi énekeket is tartalmazó magyarországi református énekeskönyvből (Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp., 1995.) idézek. Szenci Molnár zoltárszövegei mellett zárójelben többször közlöm a megfelelő bibliai szöveget is (itt a revideált Károlyi-féle fordítást), a Vizsolyi Bibliára ő általában szintén tekintettel volt. Példák: „Istenes hívek és szentek, | Az Úrnak énekeljétek” (30. zoltár [ének], 3. vers; RevKárolyiford. 30/5: „Zengedeztetek az Úrnak, ti híve!”); „Nosza, istenfélő szent hívek, | Örvendeztetek az Úrnak” (33/1); „Féljétek az Urat | Mindnyájan, hívek és szentek” (34/5; RevKárolyiford. 34/10: „Féljétek az Urat, ti szentje!”); „Mert ezt a szent hegyet [a Bását] az Isten | Elvásztá jókedvében | Önön lakóhelyének” (68/8; 68/17: „Ezt a hegyet választotta Isten lakóhelyéül”); „Én meghallgatom, mit szól Isten | Az ő népének és szentinek”; (85/3); „Uram rólam emlékezzél meg | Népedhez való kedvedért ... Hogy jovaival élhessek | Te választott híveidnek” (106/2—3; 106/4—5: „Emlékezzél reám, Uram, népedhez való jóságodért; jőjj el hozzám szabadításoddal, | Hogy láthassam választottaidhoz való jóvotodat, és örvendezhessek néped örömeiben”); „Valakik az Úrnak választott szenti vagytok” (216. dicséret [ének], 6. vers — Szilvásvárfalvi Anderkó Imre, †1615 u.); „Még rólad mit sem tudtam én: tulajdonoddá tettél; Még meg sem formált szent kezéd, Már elvásztál engemet” (329/2 — Paul Gerhardt, 1607—76; németből később fordítva); „Ó, Istennek választott kedves népe, Kit ékesít szentséges lelki képe” (444/1 — Losonczi István, 1709—80); „Uram, bocsásd el népedet békével ... Már ő miénk, mi vagyunk az övéi” (446/1 — Szentgyörgyi Kemény János, 1806); stb. Láthatjuk, az is előfordul, hogy Szenci Molnár — vagy Ambrosius Lobwasser, akinek a német zoltárparafraízisaira Szenci elsősorban támaszkodott — a bibliai szöveg egy-egy vonatkozó szavát többször szinonimákból álló szópárral adja vissza. Szenci Molnárnál leggyakrabban a *hívek és szentek* (illetve toldalékos alakjaik) szerepelnek, e szerkezetnek lényegében ugyanaz a jelentése, mint a *szentek és választottak*-nak.

A kiválasztás, az elhívás gondolatából, a velük kapcsolatos bibliai, egyházi tanításból is következik, hogy akiket Isten kiválasztott, el- vagy meghívott (magának), azok az övéi, azokat sajátjává, tulajdonává fogadta. Ezt a fenti, lexikonokból vett idézetek ugyancsak mutatják. Az előző bibliai textusokban, a miseszöveg-részletben, valamint a mutatóként hozott egy-két egyházi énekből az erre vonatkozó szóhasználatot pedig kurziváltam is. Úgyhogy jelentéstanilag és dogmatikailag nyilvánvalóan nem megalapozatlan, ha a HBK. *unuttei* (*ünüttei*) szavát a régi nyelvből adatolható ’övéi’ jelentésű *önnei*, *ön-nön(e)i* szóval kapcsoljuk össze. Probléma itt a hangalak oldaláról jelentkezik, ami úgy oldható fel, ha az *unuttei*-ben íráshibát teszünk föl *ununei* helyett. (Mint említettem, az *ünüttei*-t már MÉSZÖLY is jó érzékel ’övéi’ jelentésűnek gondolta, és az ő (~ ű) név-

másból származtatta. (ÓmSzöv. 229—30). Gondolatmenetének további részét azonban, miszerint a névmáshoz genitivusi funkciót kapott *-n*, majd *-tt* locativusrag járult, s az így létrejött alak főnevesült, aligha lehet elfogadni. Ilyen alakokra nincs adatunk, s két locativus raggal ellátott személyes névmás főnevesülését is nehéz elképzelni. (A személyes névmások nyomatékosító szerepű *-n* toldalékja általános vélemény szerint névmás-képzőre vezethető vissza.) Persze, íráshibát feltenni bizonyos szempontból önkényes dolog. Olyankor azonban, ha egyéb megoldásra, még csak nagyjából elfogadható hipotézisre sincs lehetőségünk, miért ne számolhatnánk vele, amennyiben ezáltal a szöveg jól értelmezhető lesz, a másolási hiba elkövetése pedig — ami nem ritka régi szövegeinkben — paleográfaiilag lehetséges. Ez utóbbi tényről egy HB.-értelmezésem lábjegyzetében röviden a következőket említettem: „A HB. fakszimilijén (l. pl. BENKŐ i. m., a 32. lap után; BÁRCZI, HBEL., a 8. lap után) is látszik, hogy a szóban és általában a HB.-ben a *t* szára nem hosszú, csak például az *u* vagy az *e* magasságát éri el. A függőleges szár tetején nyugvó vízszintes vonás két egymás mellett álló *t* esetében egybefut(hat), s akkor a mellettük lévő betűhöz kapcsolódva, a betűformálástól függően az *n*-hez hasonló alakot vehet föl, illetve a dolgot megfordítva: ezért egy *n*-ről elképzelhető, hogy tévedésből *tt*-nek olvassák. Egymás mellett álló *n* és *t* egybekapcsolását, összesimulását meg lehet figyelni a HB. *fzentii* szavában is” (Nyr. 2001: 377). Azóta ilyen, illetve hasonló esetekre találtam is példákat. A GömK. 306-ban egy, a *vevttel* szóhoz csatlakozó lábjegyzet azt mondja, hogy a *tt* betűkön feltehetően *n*-ből való javítás nyomai láthatók. A DöbrK. 21-en az *ellensegimnek* szó második *n*-je a lábjegyzet szerint javított betű, s én úgy látom, hogy a korrigálás *t*-ből történt, illetve először *t*-t kezdett el írni a scriptor. Hasonló hibára utalhat a HorvK. 195-ön lévő *marianak* szó, ebben „Az *a* és az *n* betű között egy tévesen leírt, de nem törölt betű (feltehetően *t*) szára látható”. A KulcsK.-ben több, az általam feltett betűtévesztéshez kapcsolható adat is van: 111: *vtanna* („Az első *n* betűt tévesen megkezdett [esetleg *t*] betűszárból folytatta a scriptor.”), *ze⟨n⟩rent* („A második *n* betűt tévesen elkezdett [esetleg *t*] betűszárra írta rá a scriptor.”), 359: *jelenteed* („Az *n* *t*-ből javított betű.”). A LázK. 133-on pedig a „balgatag eztelen kaba embor mitt gondolod tennen magadrol ezt” mondatban a *mitt* szóról írja a lábjegyzet, hogy a két *tt* javított betű. S a fakszimilét nézve, illetve a *gondol(kodik)* egyik vonzatát (*valamin*) tekintve, én leginkább az *n*-ből való javítást tenném fel. A *tt* betűkapcsolatnak az *n*-nel való összetévesztésére természetesen eleve kevesebb példát várhatunk, mint amikor egy-egy betű összezcserélése történik meg. A HB. *unutte* szavában az *n* → *tt* betűtévesztést az talán szintén segíthette, hogy a latinban a megfelelő szó világosan egy főnevesült befejezett melléknévi igenév, a másoló pedig egy általa tévesen olvasott és így teljesen nem is igen értett, (az adott összefüggésben is) ritkább használatú *ununei*-t eleve hajlamos lehetett úgy alakítani, hogy *-tt* képzővel ellátott igeneves formát hozzon ki a szóból.

Mint tudjuk, az igen szépen és jó magyarsággal leírt HBK.-ben azért akad néhány írás- vagy másolási hiba: *zen* (o: *zent*), a *maria*t szó után álló *ef* nehezen olvasható *e* betűje fölé egy kis *e*-t írtak (E. ABÁFFY: MNy. 1990: 125), a *uimagguc* szó fölött a helyes *omuc* toldalék olvasható, s téves lehet a *ivtua* (o: *ivtua*; E. ABÁFFY i. h.). Másolási vagy fogalmazási hiba a *Menyi miloftben* kezdetű mondatból az alany, az *Isten* szó kihagyása és később a *turcuat* írása *turcat* helyett (l. pl. BÁRCZI, HBEL. 41; BENKŐ i. m., passim; E. ABÁFFY i. h.; A. MOLNÁR: Folia Uralica Debreceniensia 3. [1994]: 80—1). Úgy gondolom, abban is bizonyosak lehetünk immár, hogy a sokat vitatott *feze* íráshiba *feye* 'kezdeté' helyett, pedig *ez* a szó a HB.-ben fontos helyzetben fordul elő (l. A. MOLNÁR: MNy. 1986: 169—90, FUD. 3. [1994]: 79—83, MNy. 1997: 207—16, Nyr. 2001: 374—7). Utóbbi cikkemből idézek egy adatot, amelyet CSORBA DÁVIDTÓL kaptam: „Mondaf3: *Hogy hogy lehattunk mi is mind vakocka az egy Adám vaksága miat?* Fel. *Mert az Adám nem*

magános hanem közönfőleges fzemély lévén nem csak *természet* fzerint, hanem *sovetség* fzerint is. *Feje es Gyökere* volt az egész emberi nemzetcségnec: azért valami jó néki adatott miénk is volt az; és valami jót el-vefzet, mi tőlunc is éppen elvefzet az, Róm 5. 12” (Csúzi C. Jakab: Edom ostroma... Debrecen, 1682. 270). A *feje és gyökere* itt a ’kezdet’ jelentését kifejező, más nyelvekben is meglévő szópár, ugyanolyan típusú, mint a *por és hamu* vagy a *szentii és ünüttei* (valószínűleg σ : *ününei*). CSORBA DÁVID tanár, volt magyar irodalmár PhD-hallgató egyébként azóta még talált két hasonló adatot, amelyeket most már majd ő fog először közölni. A *feze* (σ : *feye*) íráshiba föltevését MADAS EDIT ugyancsak elfogadja (i. m. 90, [98]; UŐ., Halotti Beszéd. Die Grabrede. Bp., 2002. passim). Úgyhogy abban, hogy — jobb megoldás híján — a HBK.-ben még egy másolási hibával számolok, nincs semmi különös. Az íráshibák, mint ismeretes és mint említettem, régi szövegekben elég gyakran előfordulnak. Az — igaz, hanyagabb és kurzív írású, de rövidebb — ÖMS.-ban például jóval több van, mint a HBK.-ben. Ha az *unuttei* szó másolási hiba, az tovább erősíti azt a szakirodalom többsége által vallott véleményt, miszerint a HBK. másolat. A HBK. szövegének másolása pedig némi adalékkal szolgál a HBK. elterjedtségéhez, szintén arra mutat, hogy azt többféle használták, tehát (bizonyos mértékben) „a magyarországi sermo-minta — a XII. században legalábbis — valóban állandósult” (vö. MADAS, Középkori prédikációirodalmunk történetéből 115, 119).

Nézzük meg más oldalról röviden azt is, mit ír a TNyt. az *ön(ön)*-ről és a többi „nyomatékosító szerepű és *-n* toldalékos személyes névmásról”. Az ősmagyar és a korai ómagyar kort (i. e. 500—1000 — 950 körül, illetve 950 k. — 1350 k.) tárgyaló fejezetben SIPOS PÁL azt mondja, hogy ezek a névmások valószínűleg már ekkor kialakultak. A „kései ómagyar kori adatok nagy száma, s a tény, hogy két, alakilag elkülönült, azonos funkciójú, párhuzamos rendszer él egymás mellett (*ën ~ ënën, tën ~ tënën* stb.), arra mutat, hogy a két sor elemeinek kialakulása korábbra tehető” (SIPOS, A névmások: TNyt. 1: 373). Ezt a Gyulafehérvári Sorok *vnū zaiuaul* és *Vnun tonohtuananac* adatai is alátámasztják, amelyek már a tovább toldalékolt formára példák (de vö. pl. SzabV.: *wn*). Az *ün(ün)* és az *ön(ön)* szavaknak, illetve egyéb változataiknak a magánhangzóiban lévő különbség jól magyarázható, például nyiltabbá válással. A TNyt.-ben G. VARGA GYÖRGYI a bővebben adatolható kései ómagyar kori (1350 k. — 1533 k.) fejezetben ugyancsak tüzetesen tárgyalja ezeket az *-n* toldalékos névmásokat. Fejtegetéseinek egy rövidebb részéből, a névmások főnevesült alakjairól mondottakból idézek. Olykor „az *-n* toldalékos névmás kiválik megszokott környezetéből, főnevesült önálló elemként főnévi toldalékokat vesz föl: a) Birtokos személyjel és többnyire birtoktöbbsesítő jel is kapcsolódik hozzá: MünchK. 96ra: »a · iuhok nē tulaidon *onne* [*propriae*]«, 85ra: »Tulaidon *onne*bē iot ꝛ *onnèi* otèt nē fogattac«: in propria venit, et sui eum non receperunt; JordK. 623: »Twláydön eníeebe yewe es *hw eeníey* hwet be nem fogadaak«; ÉrdyK. 113: »*ewnnóny* ewteth bel nem fogadaak«; ÉrsK. 1: »*eeíney* ewtet bee nem fogadaak«. Mindegyik adat ugyanannak a szövegrészletnek más-más módon való fordítása, és az *onnèi, eenney, ewnnóny, eeíney* jelentése: ’hozzátartozói, szűkebb közössége, népe’, s voltaképpen *övéi* értékű. Így találjuk egy másik fordításban: DöbrK. 272: »*vnón* tvlaidoniba ióth: es *vtet övei* bel nem fogattac«. Ugyanez a jelenség E/1.-ben: FestK. 11: »*enney*m nē leendnek wralkodook«; T/2.-ben: MünchK. 40ra: »*mēel* te hazadba a *tennèidhèz* [*ad tuos*]«” (G. VARGA, A névmások: in TNyt. II/1: 478). A határozóragos *tulajdon önnébe*-féle szerkezeteknek pedig az a jelentése, hogy ’saját tulajdonába’. Ezeket a megállapításokat más adatok és a Ján. 1,11 második felének egyéb (rég) fordításai is megerősítik: GömK. 48: „*enen tuláydonyban* iwt es ewtet *ewey* nem fogattac”; Pesti NTest. 183: „Iewe az *tuláydony kewzýbe*, ees az *ewey* ewtet nem weuek”. Az ÉrsK. (382) még egyszer idézi ezt a locust, s akkor már így: „*kykrewl* wgy mond zent yanos *ew twláydonaban* yewe Es az

ewwey nem fogadnak be ewtet”. S idézem még a revideált Károlyi-féle átültetést, az új protestáns, valamint az új katolikus fordítást: „Az *övési köz*é jöve és az *övési* nem fogadták be őt”; „*saját világába* jött és az *övési* nem fogadták be őt”; „A *tulajdonába* jött, de *övési* nem fogadták be”. A fenti példák értékelésekor most elsősorban arra figyeljünk, hogy a TNyt. szerint is az *önnei*, *önnön(e)i* jelentése ’hozzátartozói, szűkebb közössége, népe, övéi’. A *hw eenney*-nek (JordK. 623, l. fentebb is) az NySz. szintén jelöli a ’sui’ értelmét, az *önnöni*-t pedig ’sui, övéi’ jelentésben külön is felveszi, s erre, a már fentebb idézett ÉrdyK.-beli adaton kívül, még egy ide vonhatót hoz: „Az *ewwnneyt* inkább neuely, a tieydet kegyg el hagyja (Pesti: Fab. 7b)”. A főnevesült névmásnak ezek a jelentései pedig teljesen jól megfelel annak, amit az *unutte*-nek — mint a *szent* szó szinonimájának és a latin *electos suos* fordításának — már kikövetkeztettünk. Hiszen a szentek, a választottak Isten saját, tulajdon népe, közössége, az övéi. A HBK. fordítója tehát, ha eredetileg tényleg az *ününei* szót használta, jól adta vissza a latin mintát, legfeljebb nem szó szerint fordított. Lehet, hogy az el- vagy kiválasztás, a meghívás teológiai problematikáját még a szóhasználat szintjén sem óhajtotta érinteni. Mint tudjuk, a HB. sokat egyszerűsít a Sermo szövegéhez képest, elhagy bibliai utalásokat, bonyolultabb-összetettebb fejtegetéseket stb. S ekkor még a keresztény egyházi terminológia egyes elemei sem szilárdulhattak meg véglegesen. Szűz Máriát például *f3zen* [!] *achfein Maria*-nak mondja a HB., az utolsó ítéletet pedig a Könyörgés *birfagnop*-nak, s ezekre a megnevezésekre későbből egy adatunk sincs. Azt, hogy az adott teológiai összefüggésben az *önön(ei)* és alakváltozatai a *szent(jei)* és a *választott(jai)* szavakkal (is) rokon értelmű, ezekkel szinonimákból álló szópárok alkothat, illetve azonos jelentésben használható, kódexbeli adatokkal szintén illusztrálható: DöbrK. 41: „vr iduezeitotte *qnqn* kristusat *Qnqn zent* meñnybelql meg halgatt’a ötqt”, 212: „Mert vr *maganak valasztotta* iakobot: *qnqn qrqkenek* israelt”; CzechK. 98: „*tulajdon qnqn zent* werewel”.

Térjünk ki még arra a hangtani problémára is, hogy a HBK.-ba feltett *ününei* szóban az első *n* is rövid, az *önnei*-nek vagy az *önnön(e)i*-nek, illetve változataiknak egy-két idézhető és fentebb hozott, főnevesült, birtokos személyjellel ellátott alakjában viszont az mindig hosszú. Az *ön* és az elemisméltéses *önön* névmási formáknak, valamint az első és második személyben használt hasonló névmásoknak ezek az *n*-jei azonban eredetileg intervokális helyzetben is nyilván rövidek voltak, s ott csak később nyúlhattak meg. Az *n(nn)* toldalék ugyanis etimológiailag az általában nyomatékosító, testesítő funkciójú rövid **n* névmásképzőre vezethető vissza, és például az *ünün*, *önön* korai alakjaiban az első *n* is sokszor rövid: GyS.: *vnü*, *Vmun*; JókK. 37: *ewnenmaga*; BécsiK. 15: *qnqn maga*; SzékK. 8: *önön*; DebrK. 282: *önön ziveben*; KeszK. 13: *wnen labok*, s l. még DöbrK. 240: *tenön zolgaidot*; DebrK. 276: *minen* stb. A TNyt. törzsanyagában az *-n* toldalékos névmásokban az intervokális helyzetben lévő rövid és a hosszú *n*-ek aránya 16 : 16 (l. G. VARGA i. m. 476). A HBK.-beli feltett *ününei* első rövid *n*-je épp az adat koraiságát igazolná.

Az *ön(n)ei*, *ön(n)ön(e)i*-féle főnevesült alakok (és társaik) később kivesztek a nyelvből. Amint G. VARGA írja, „a főnevesülésnek e példái szűk körű, mulékony jelenségnek látszanak, nem lett folytatásuk, nem született *enn* vagy *önn* főnév” (G. VARGA i. m. 478). Valóban, aztán majd e szerkezetben, néha szűkebb jelentéskörben, a latinnak szó szerint is megfelelő *választottjai* és *szentjei*, illetve a *szentek* és *választottak* válik általánossá, vö. FestK. 62: „ees *zenthý ees walazthatthay* ýstennek”; CzechK. 87: „az sok *zentokwel. ees walasztottakwal* egyetomben”; HorvK. 184: „ha egyeb *zentek es valasztottak*”; LobK. 254: „mínd *ate zentýddel es valasztýddal*”; GömK. 128: „es tegyed. *hogy en te zentýduel. es walasztotajduel* évzue évrevlhések” (vö. még ui. 130); ErsK. 217: „Es Iaryatok ty mykeppen Ijtennek *walasztottay Es zenty*”; stb.; s l. még pl. GyöngyK. 46: „az aldoth is-

tennek irgalmassága zamlajlioni engemeth az *ev vallazthoth zenthi kezibe*: kiketh kezdet-helfogua zerzed az *viholso itellethen* mind thesthekbe lelkekbe meg bodoghýthanýa”; stb.

Úgy gondolom tehát, hogy a *szentjei* (*szentii*) és *ününei*, valamint a *szentjei és választottjai* lényegében azonos jelentésű szerkezetek, csak az első még magán viseli a latintól függetlenebb formálást, a szóbeliség erősebb jegyét, a másik viszont már jobban kötődik a latinhoz s az írásbeliséghez. Ebből pedig az következik — ismétlem —, hogy az *unuttei* íráshiba lehet *ununei* helyett.

Tanulmányom summázataként azt állapítható meg, hogy a HBK. tárgyalt formulái, szerkezetei a XII. századi magyar egyházi nyelvhasználatnak is részei. Lényegében megfelelő latin kifejezésekre mennek vissza. Olykor azonban már a latintól (részben) függetlenül, és önálló magyar nyelvi megoldásokat is alkalmazva használják őket. Később szintén tovább él(het)nek, alakulhatnak, s majd némelyek világi szövegekbe is bekerülnek.

A. MOLNÁR FERENC

Additional remarks on the explanation of *Sermo super sepulchrum*

This paper is a sequel to an earlier one published in the same journal (1997: 207—16), containing linguistic and cultural-historical commentaries on certain expressions in the earliest extant Hungarian-language document known as *Sermo super sepulchrum* (Halotti Beszéd és Könyörgés, abbreviated as HB., respectively HBK.) that has survived as copied into Pray Codex, a Latin codex from around 1195. First, it deals with the expression *pur ef chomuv* (*uogmuc*) ‘(we are) dust and ashes’, occurring early on in HB. and referring to the transience of human life, man’s insignificance as compared to God. The expression is a set phrase of Biblical origin (cf. Gen. 18. 27); it has a number of versions and can be set in parallel with other Biblical or religious expressions, too. The paper then discusses a particular three-part *figura etymologica* known in Hungarian mainly from HB. The Lord says to Adam (Gen. 2.17): “for in the day that thou eatest thereof [of the tree of knowledge of good and evil] *thou shalt surely die*”. (The sentence is also found in HB., with the phrase corresponding to that italicised above being *halalnec halaláál holz* [lit. ‘you will die a death of death’].) This formula must also have become a set phrase by the time of HB., and it can also be quoted from later texts such as various points of the first Hungarian translations of the Bible, as well as from other early ecclesiastical or even secular texts. Finally, the author discusses the expression *mend w szentii ef unuttei* (*cuzicun*) ‘(among) all his saints and chosen ones’ from HBK., corresponding in Pray Codex to *inter sanctos et electos suos*. The author claims that the word *unuttei*, otherwise unknown in Hungarian, is probably a copying error for *ununei* (read *ününei*) ‘his own ones’. This is supported by theological reasoning, by citing similar Biblical or ecclesiastical expressions, and a few cases attested in early Hungarian codices where *n* and *tt* were mixed up during copying. The discussion of the three expressions shows that, by the time of HB., Hungarian ecclesiastical usage had acquired a set of phrases based on Latin texts but used (partly) independently of them, too.

FERENC A. MOLNÁR